

Reimagining Spain

Citation for published version (APA):

Hristova-Dijkstra, M. J. (2016). *Reimagining Spain: transnational entanglements and remembrance of the Spanish Civil War since 1989*. [Doctoral Thesis, Maastricht University]. Datawyse / Universitaire Pers Maastricht. <https://doi.org/10.26481/dis.20161020mh>

Document status and date:

Published: 01/01/2016

DOI:

[10.26481/dis.20161020mh](https://doi.org/10.26481/dis.20161020mh)

Document Version:

Publisher's PDF, also known as Version of record

Please check the document version of this publication:

- A submitted manuscript is the version of the article upon submission and before peer-review. There can be important differences between the submitted version and the official published version of record. People interested in the research are advised to contact the author for the final version of the publication, or visit the DOI to the publisher's website.
- The final author version and the galley proof are versions of the publication after peer review.
- The final published version features the final layout of the paper including the volume, issue and page numbers.

[Link to publication](#)

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

If the publication is distributed under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license above, please follow below link for the End User Agreement:

www.umlib.nl/taverne-license

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at:

repository@maastrichtuniversity.nl

providing details and we will investigate your claim.

Samenvatting

SPANJE OPNIEUW VERBEELD. TRANSNATIONALE VERSTRENGELINGEN EN HERINNERINGEN AAN DE SPAANSE BURGEROORLOG NA 1989

Sinds de jaren 1990 zijn er in Spanje nieuwe stemmen opgegaan voor het herwaarderen van het verleden van de Spaanse Burgeroorlog. Tijdens de overgang naar democratie (1975-1982) en de periode daarna voerden de Spaanse regeringen geen actieve herinneringspolitiek wat betreft de slachtoffers en (publieke) sporen van de burgeroorlog en de dictatoriale periode. In de jaren '90 zorgde de combinatie van het langzame verdwijnen van de laatste ooggetuigen, een aantal emblematische historische verjaardagen en een verschuiving in het politieke klimaat voor een nieuwe kijk op het verleden. Daarna hebben sinds 2000 vooral de opgravingen van massagraven uit de burgeroorlog in Spanje een enorme impact gehad.

In dit proefschrift kijk ik naar de manier waarop deze herwaardering van de burgeroorlog is beïnvloed door grensoverschrijdende, *transnationale* herinneringsverhalen, waarin voornamelijk slachtoffers en oorlogstrauma centraal staan. Ik kijk daarbij naar drie emblematische 'transnationale herinneringsruimtes': ruimtes die van grote invloed zijn geweest op de wijze waarop de burgeroorlog in Spanje wordt herinnerd. Dit zijn: de oorlogen in het voormalige Joegoslavië, de gedwongen verdwijningen in Argentinië en Chili en de herinnering aan de Holocaust. Deze gebeurtenissen hebben globaal veel invloed gehad in de ontwikkeling van internationaal recht en kaders voor de bescherming van de mensenrechten (Levy en Sznajder 2006). Op basis hiervan worden de referenties aan deze gebeurtenissen in het Spaanse herinneringslandschap vaak gezien als een manier om ook de Spaanse slachtoffers van de burgeroorlog te erkennen als slachtoffers van mensenrechtenschendingen. Zo wordt het werk van de Spaanse rechter Baltasar Garzón vaak aangehaald als een duidelijk voorbeeld van de relatie tussen Zuid-Amerika en Spanje op het gebied van herinneringspolitiek. Transnationale herinneringskaders zouden zo voornamelijk invloed hebben op een juridisch-politiek vlak (zie Elsemann 2011; Martín-Cabrera 2011; Capdepón 2011; Baer en Sznajder 2015).

In mijn onderzoek kijk ik daarentegen naar de culturele invloed van deze zogenaamde transnationale herinneringsdiscoursen in Spanje, met de vraag wie deze grensoverschrijdende herinneringsverbanden verwoorden en met welk doel. Ik onderzoek de transnationale herinneringen aan de Spaanse Burgeroorlog vanuit cultuurhistorisch en literair perspectief, waarvoor ik verschillende Spaanse ‘culturele’ bronnen – romans, documentaires, foto’s en krantenartikelen – uit de periode na het einde van de Koude Oorlog onderzoek.

In termen van wetenschappelijk disciplines is dit proefschrift soms lastig te categoriseren. Het is interdisciplinair – zowel cultuurhistorisch als literair – en richt zich op één specifieke regio: Spanje. Specifieker gebruik ik in mijn onderzoek inzichten uit de ‘memory studies’, een relatief nieuw wetenschappelijk discipline dat onderzoekt hoe collectieve herinneringen worden gevormd. Daarbij roepen collectieve herinneringen die de grenzen van de natiestaat voorbij gaan nieuwe vragen op, omdat zij niet meer direct gerelateerd lijken te zijn aan de vorming van nationale identiteit, een relatie die tot in de jaren 1990 werd verondersteld in bijna alle studies op het gebied van collectieve herinnering. Inmiddels zijn er verschillende theoretische voorstellen gedaan over hoe zulke grensoverschrijdende vormen van herinnering moeten worden begrepen, waarbij voornamelijk is gekeken naar de manier waarop verschillende herinneringen aan elkaar worden verbonden (Levy en Sznajder 2006, Rothberg 2009, Erll 2011, Silverman 2013, De Cesari en Rigney 2014). Bijna al deze studies kijken naar de manier waarop de herinnering aan de Holocaust wordt gelinkt aan de herdenking van andere traumatische gebeurtenissen in het verleden. Daarmee lijken transnationale herinneringen vooral ten grondslag te liggen aan de vorming van grensoverschrijdende verhalen over slachtofferchap, oorlog en marginalisering, waarbij sommige onderzoekers wijzen op mogelijke ‘competitie’ tussen die verschillende verhalen.

In mijn onderzoek combineer ik deze inzichten met de performatieve theorie van de feministische filosofe Karen Barad (2007). Barads theorie geeft inzicht in de complexe vormen van *agency* die inherent zijn aan de vorming van herinneringsverhalen. Daarmee komt de nadruk meer te liggen bij de degenen die de verhalen tot stand brengen en waarom, dan bij de vraag welke vorm deze verhalen precies aannemen. Geïnspireerd door inzichten uit de kwantumtheorie, stelt Barad bestaande objecten en concepten voor als een resultaat van in- en uitsluitingsmechanismen. Bijvoorbeeld, in mijn dissertatie heb ik gekozen voor een aantal bronnen en een aantal methodes en theorieën, terwijl ik andere heb uitgesloten. Het resultaat daarvan is precies dit verhaal en niet een ander. Echter, volgens Barad zijn die in- en uitsluitingen onlosmakelijk met elkaar verstrengeld, omdat zij ten grondslag liggen aan elkaars totstandbrenging; ze zijn als het ware onderhavig aan eenzelfde logica. Barads theorie, die zij ‘agentieel’ realisme (*agenti-*

al realism) noemt, biedt zo een kader om kritisch te kijken naar de uitsluitingen (*exclusions*) die onvermijdelijk het gevolg zijn van de productie van de collectieve herinneringen, die altijd gebaseerd zijn op een selectie van gebeurtenissen in het verleden. Met andere woorden, herinneringen en ‘tegen-herinneringen’ zijn altijd intrinsiek met elkaar verbonden en worden zelfs door elkaar tot stand gebracht. Daarbij is de moderne natiestaat één van de meest vooraanstaande voorbeelden van de productie van sociale uitsluitingen in de vorm van anders-zijn of alteriteit. Barads theorie biedt ook een oplossing voor de terugkerende tegenstrijdigheden in herinneringsstudies, zoals de vraag of herinneringen nu gelokaliseerd moeten worden in een object (een monument, een plaats, een massagraf) of in een subject (een persoon), of de vraag of herinneringen nu individueel zijn of ook het product kunnen zijn van een groep. Het antwoord van Barad zou zijn: die tegenstellingen zijn met elkaar verstrengeld en onderhevig aan dezelfde logica. Zij noemt die een materieel-discursieve praktijk.

Geïnspireerd door deze theoretische insteek kijk ik in mijn bronnen naar de in- en uitsluitingsmechanismen in de creatie van collectieve herinneringen. Op basis daarvan betoog ik dat de transnationale herinneringen eigenlijk nog steeds direct gerelateerd zijn aan de verbeelding van een nationale identiteit. In het geval van Spanje gaat het om het verbeelden van een alternatieve, ‘inclusieve’ vorm van nationale identiteit. De transnationale kaders dragen er aan bij om de bestaande kaders van nationale herinneringen te herdefiniëren, wat vaak in tegenstelling gebeurt tot het huidige Spaanse ‘constitutioneel patriottisme’ (zie Núñez Seixas 2004).

Om nog preciezer te zijn: transnationale herinnering, zo concludeer ik, kan gelokaliseerd worden in de figuurlijke grenzen van de natiestaat, waar nationale en transnationale herinneringen zich met elkaar verstrengelen. Deze figuurlijke grenzen zie ik als een soort tussenruimte, of *in-between space* (Bhabha 1994), die als het ware bewoond wordt door degenen die in het wordingsproces van de Spaanse natiestaat en de Spaanse nationale identiteit werden uitgesloten. Dit betreft bijvoorbeeld de Sefardische joden, ballingen uit de burgeroorlog, de perifere nationale gemeenschappen zoals de Basken en de Catalanen, maar ook, tot op zekere hoogte, de slachtoffers in de massagraven. Voornamelijk in de literaire werken die ik in dit proefschrift analyseer, worden deze marginale identiteiten beschreven als personages die de transnationale ruimte ‘belichamen’ via hun geschiedenis van uitsluiting. Tegelijkertijd onderstreep ik het belang van de ‘transnationale’ en ‘affectieve’ blik van de getuigen van dit soort tussenruimten waar verschillende herinneringen zich verstrengelen. *Affect* en emotie, zo betoog ik, blijken een belangrijk mechanisme te zijn in de productie van grensoverschrijdende herinneringen. De expliciete betrokkenheid in deze literaire bronnen met deze uitgesloten groeperingen zorgt er eigenlijk voor dat zij weer worden ingesloten in een ‘inclusieve’ voorstelling

van de Spaanse nationale identiteit. Zo wordt Spanje, op basis van transnationale verstrengelingen in de herinneringen aan de Spaanse Burgeroorlog, opnieuw verbeeld.

Spanje opnieuw verbeeld bestaat uit vijf hoofdstukken. In hoofdstuk 1 besteed ik aandacht aan de hierboven kort uiteengezette theorie die ten grondslag ligt aan dit onderzoek. Hoofdstuk 2 geeft een overzicht van de manier waarop de Spaanse Burgeroorlog tot nu toe is herinnerd. Ik beschrijf deze geschiedenis als een voortdurend proces van in- en uitsluiten. In dit overzicht laat ik zien dat de herinnering aan de burgeroorlog altijd beïnvloed is geweest door transnationale kaders en hoe rond de Spaanse Burgeroorlog allerlei mythen werden gecreëerd. Zo werd de Spaanse Burgeroorlog opgevat als een legitimerende gebeurtenis voor Franco's dictatuur, maar gold hij ook als verenigende identiteitsfactor van de pro-Republikeinse gemeenschap in ballingschap. Tegelijkertijd fungeerde de oorlog als een transnationaal symbool van anticommunisme en van antifascisme. De herinterpretatie van de Spaanse Burgeroorlog vanuit een slachtofferperspectief heeft onder andere gezorgd voor een deconstructie en herdefiniëring van deze mythen, een proces dat weer beïnvloed is door transnationale herinneringsdiscourseen. De nieuwe interpretaties van de burgeroorlog erkennen niet alleen de Republikeinse slachtoffers, maar verzetten zich ook actief tegen het legitimeringsdiscours van hedendaagse Spaanse rechtse partijen, die de Spaanse overgang naar democratie mystificeren als de basis van de huidige vrede en vooruitgang. Linkse groeperingen en herinneringsactivisten bekritisieren juist de tekortkomingen van de transitie, zoals bijvoorbeeld het gebrek aan een actieve erkenning van de Republikeinse slachtoffers. Zij refereren aan de Spaanse Tweede Republiek (1931-1939) als een nieuw model voor nationale identiteit en modernisering. In mijn onderzoek kijk ik elke keer kritisch naar de manier waarop de bronnen zich verhouden tot deze oude en nieuwe mythen die ten grondslag liggen aan de Spaanse identiteit.

Hoofdstukken 3 tot en met 5 bevatten het empirische deel van het proefschrift, waarin elk hoofdstuk een van de drie 'transnationale herinneringsruimtes' centraal stelt. In hoofdstuk 3, 'Haunting Analogies' (Spokende vergelijkingen), zijn Spaanse journalisten, vredeshandhavers en gewetensbezwaarden getuige van de oorlogen in voormalig Joegoslavië. Gekarakteriseerd als een nieuwe 'burgeroorlog' op Europese bodem, roept dit drama vergelijkingen op met Spanje's eigen verleden, juist op een moment waarin Spanje zichzelf trots als voltooide moderne democratie presenteert door middel van de Olympische Spelen in Barcelona en de wereldtentoonstelling in Sevilla. Veel van de journalistieke werken uit die tijd gebruiken de vergelijkingen met het eigen verleden als een argument ter verdediging van de succesvolle Spaanse transitie waarmee de zogenaamde Spaanse neiging tot broedermoord voorgoed was overwonnen. Echter, de ver-

gelijking tussen Spanje en het voormalige Joegoslavië zorgt ook voor de terugkeer van sommige ‘spoken’ uit het verleden. Om deze spookbeelden beter te begrijpen, onderzoeken sommige journalisten juist diepere verbanden tussen de twee ogenschijnlijk niet-gerelateerde gebeurtenissen in tijd en ruimte. In dit verband laat ik door middel van Juan Goytisolo’s roman *El sitio de los sitios* (1995) zien hoe transnationale genealogische relaties invloed hebben op de verbeelding van een alternatieve Spaanse identiteit die gebaseerd is op culturele en historische vervlechtingen. Juist via de belevenis van de oorlog in voormalig Joegoslavië, engageren deze personages zich met de uitgesloten van de Spaanse natiestaat, die waren vergeten in de bijna feestelijke sfeer van de jaren 1990. Ik betoog dat de transnationale blik de personages in staat stelt om de raakvlakken tussen verschillende momenten in ruimte en tijd te herkennen in de sporen van het verleden. Daarmee zijn juist zij in staat om uitdrukking te geven aan de relaties tussen gebeurtenissen die plaats hebben gevonden in uiteenlopende momenten en op verschillende plaatsen in het verleden.

In hoofdstuk 4, ‘The Entangled Kin’ (Vervlochten verwantschap) spelen zowel de Argentijnse verdwijningen en de Spaanse *subterrados* – de slachtoffers in massagraven (Ferrándiz 2011) – een centrale rol als transnationale herinneringsruimtes. In dit hoofdstuk verschuif ik langzaam van de jaren 1990 naar de jaren 2000, toen de opgravingen van de Spaanse massagraven het ‘spokende’ verleden blootlegden als indringende materiële sporen uit het verleden in het heden. Voordat de recente opgravingen begonnen, werden de slachtoffers in de massagraven in culturele teksten overwegend voorgesteld als spookachtige krachten die een belangrijke invloed uitoefenden op de hoofdpersonages in de teksten. Ook in een transnationale context zien we hoe de herinneringsverhalen van elders als het ware worden overschaduwed door een spookachtige aanwezigheid van het Spaanse onverwerkte verleden. In het geval van de romans *Galíndez* (1990) en *Quinteto de Buenos Aires* (1997) van de geëngageerde auteur Manuel Vázquez Montalbán is het Spaanse onverwerkte verleden steeds op de achtergrond aanwezig in zijn openbare aanklacht van de Zuid-Amerikaanse *desaparecidos* (verdwenenen). Zo kan de lezer zich afvragen of Vázquez Montalbán niet eigenlijk een aanklacht doet tegen het voortdurende onrecht in zijn eigen land, in plaats van in Zuid-Amerika.

Na 2000 geeft de materiële blootstelling van de slachtoffers door de opgravingen van massagraven een complete draai aan dit soort vergelijkingen. Vanuit de locatie van het massagraf komt het Spaanse verleden nu centraal te staan in de voorstelling van een uiteenlopende verscheidenheid aan transnationale verbindingen met het Spaanse verleden. Het massagraf, dat ‘ondergronds’ (*subtierra*) als het ware ook in de grenzen van de natiestaat ligt, lokt een emotionele reactie uit, die de basis vormt voor een actief engagement met de verstotenen in de marges van de natiestaat. Zo komt in dit hoofdstuk de

emotioneel getroffen ‘post-getuige’ centraal te staan (González-Ruibal 2014), die via het aanschouwen van de slachtoffers in de massagraven indirect een soort getuige is van de burgeroorlog zelf. In het tweede deel van hoofdstuk 4 kijk ik naar het fotografische werk *Dark is the room* (2007) van Francesc Torres en *Desaparecidos* (2011) van Gervasio Sánchez en sluit ik af met een *close-reading* van José María Merino’s roman *La Sima* (2009). Voornamelijk in het werk van Torres en van Merino wordt het massagraf voorgesteld als een tastbaar spoor uit het verleden waarin de post-getuigen de onderling overlappende gebeurtenissen uit het verleden herkennen. Het massagraf zorgt in deze bronnen voor een alternatieve interpretatie van ruimte en tijd, die niet voldoet aan de conventionele lineaire opvattingen maar juist vergelijkbaar is met Karen Barads voorstelling van tijd en ruimte als twee verstrengelde concepten. Daarnaast komen emotie en *affect* in de hoofdstuk naar voren als belangrijke mechanismen in de creatie van een herinneringsgemeenschap.

In het vijfde en laatste hoofdstuk, ‘Borrowed Memory’ (Geleend geheugen), analyseer ik de relatie tussen de Spaanse getuige ‘op afstand’ en de Holocaust als hegemonisch Europees herinneringskader. De theoretische en praktische kaders van herdenking van de Holocaust brengen opvattingen over de rol van getuigen en getuigenissen naar voren die ook centraal staan in de herdefiniëring van herinneringen aan de burgeroorlog in Spanje. Hier onderzoek ik de documentaires *Les fosses del silenci* (2003) en *El comboi dels 927* (2004) gemaakt door Montse Armengou en Ricard Belis voor de Catalaanse zender TV3, die voornamelijk een verhaal vertellen waarin de Spaanse slachtoffers worden vergeleken met die van de Holocaust. Antonio Muñoz Molina’s *Sefarad* (2001) en Adolfo García Ortega’s *El comprador de aniversarios* (2002) daarentegen benaderen de Holocaust op basis van het idee van verschil. In beide romans wordt de Holocaust benaderd vanuit emotionele interpretaties van de getuigenissen van Primo Levi. Op deze manier plaatsen de vertellende instanties in deze roman zich als emotioneel betrokken getuigen ‘op afstand’. Ook hier wordt het kader van de Holocaustherinnering gebruikt voor het construeren van een alternatieve versie van de Spaanse nationale identiteit. In dit geval wordt deze nieuwe identiteit voornamelijk gekenmerkt door Europa als nieuwe identiteitshorizon met ‘tolerantie’ als een van zijn belangrijkste bouwstenen. *Sefarad*, de Hebreeuwse benaming voor Spanje en daarmee een verwijzing naar het Spanje van voor de Inquisitie, wordt in deze romans voorgesteld als een soort legitimerende mythe voor de nieuwe vorm van Spaanse identiteit in Europa, die beschreven wordt als tolerant en multicultureel. Desalniettemin, zo betoog ik, stellen deze teksten ook nieuwe grenzen aan de kaders van transnationale herinnering en slagen ze er niet in om de uitsluitingen die zij zelf produceren – denk bijvoorbeeld aan kwesties zoals het koloniale verleden of de hedendaagse immigratie – kritisch te beschouwen.

De conclusie van mijn proefschrift bevat een kritische beschouwing van de verschillende voorstellen voor nieuwe, alternatieve vormen van ‘inclusief’ nationalisme gebaseerd op de erkenning van anders-zijn en verscheidenheid in een veld van transnationale herinnering. Hierin onderstreep ik de behoefte aan meer aandacht voor deze in- en uitsluitingsmechanismen in de productie van herinneringen en de manier waarop zij onderling zijn verstrengeld. De ethiek van de herinnering, zo besluit ik mijn betoog, ligt in een actieve betrokkenheid bij de uitsluitingen die een inherent onderdeel zijn van elke vorm van collectieve of culturele herinnering.